

ATSISKLEIDŽIA SLAPTOJI KALININGRADO SRITIES ISTORIJA

КОСТЯШОВ, Ю. В. *Секретная история Калининградской области. Очерки 1945–1956 гг.* Калининград: Терра Балтика, 2009. – 352 с.

Arūnė Liucija Arbušauskaitė

Intriguojančiu pavadinimu pasirodžiusi knyga Kaliningrado knygynų lentynose buvo greitai išpirkta. Vadinas, jos labai reikėjo.

Žinant, kad I. Kanto Rusijos valstybinio universiteto prof. Jurius Vladimirovičius Kostiašovas yra vienas iš Kaliningrado srities pokario istorijos tyrinėjimų pradininkų, kad jo darbai dėl neabejotino profesionalumo ir išvalgumo aukštai kotiruojami akademinės visuomenės sluoksniuose, žinant, kaip kruopščiai faktas po fakto, informacija po informacijos buvo rekonstruota pokario realybė, natūralu, jog ši knyga tapo raritetu. Jos sėkmę nulėmė ir pats autorius, ir pavadinime paslėpta intriga. Tačiau „slaptoji istorija“ nėra propagandinis triukas, patraukiantis skaitytojo dėmesį. Šiuo atveju Kaliningrado srities istorija ilgai buvo „slaptoji“, apie ją nebuvo galima kalbėti iki pat šių dienų, kol atsivėrė „slaptųjų“ dokumentų saugyklos.

Pusketvirto šimto puslapių knyga apima autoriaus apybraižas, tiksliai įrėmindama laiko dimensiją: 1945–1956 metai. Apibrėžtas laikotarpis padiktavo knygos tematiką ir jos struktūrą. Visos apybraižos nuosekliai viena po kitos iš esmės atskleidžia įvairius Kaliningrado srities tapimo ir vystymosi etapus. Taip pamažu atsiskleidžia apnuogintos karo pasekmės, vykstantys demografiniai procesai, vietinės administracinės valdžios kūrimo žingsniai, centrinių valdžios įstaigų politika srities atžvilgiu ir kiti kultūriniai bei ideologiniai to laiko momentai.

Pirmąją recenzuojamos knygos dalimi laikytinas populiarus J. Kostiašovo darbas *Prūsijos dvasios išvaymas*. Ši mokslinė studija rusų kalba publikuojama nebe pirmą kartą, tačiau šį kartą gerokai papildyta išnašomis, citatomis, iliustruota nuotraukomis ir dokumentų faksimilėmis, įterptas naujas skyrelis – *Statinių (iš)ardymo trestas* (p. 45–48). Vertėtų šį skyrelį pristatyti detaliau: valant Kenigsbergo/Kaliningrado griuvėsius ir svarstant naujos statybos kryptis mieste ir srityje, aštriai iškilo klausimas, – kaip traktuoti istorinį-kultūrinį vokiškąjį paveldą. Kokius griuvėsius išsaugoti atminimui? Gal griauti visur ir viską? Kaip pakeisti miesto veidą nuo prūsiskų smulkmenų iki būsimos sovietinės architektūros sprendinių? Kokias gatves palikti, kokias aikštes platinti/siaurinti? Kaip turėtų atrodyti miesto centras? Ir pan. Ieškant atsakymų į tokius klausimus, pirmiausia užkliuvo tradicinį Rytų Prūsijos kraštovaizdį formavusios raudonosios plytos. Pradėta jas masiškai išvežti iš srities arba naudoti naujoms statyboms. O srities Architektūros skyriaus viršininkas įsismaginęs net apskaičiavo, kaip griauinant/ardant senuosius pastatus kuo greičiau gauti per du milijardus plytų. Laimei, jo pasiūlytas projektas Maskvoje negavo pritarimo.

Dar grįžtant prie J. Kostiašovo teksto *Prūsijos dvasios išvaymas*, derėtų pasakyti, kad drąsiai galima jį laikyti savotiška Kenigsbergo/Kaliningrado srities susiformavimo abėcėle.

Antroji knygos dalis – Kenigsbergo/Kaliningrado srities apgyvendinimo ir vietinių gyventojų deportacijų analizė. Šiuos klausimus prof. J. Kostiašovas tyrinėja dvi dešimtis metų. Per tą laiką išrausti archyvai Kaliningrade, Maskvoje ir kituose miestuose, parašyta nemažai straipsnių, perskaityta daugybė pranešimų tarptautinėse konferencijose ir seminaruose. Šiame skyriuje randame tarsi visų minėtų tyrimų kvintesenciją. Naujų gyventojų į regioną atvykimas ir įkurdinimas, jų demografinė statistika pateikta lentelėmis ir grafikais, tekstas papuoštas nuotraukomis ir autentiškomis citatomis – taip atskleidžiamas srities apgyvendinimo procesas 1946–1950 metais. Ypač vertingas skyrius, parodantis, kaip vyko būsimųjų persikėlėlių verbavimas ir jų perkeldinimo organizavimas. Nė vienas mokslininkas, tarp jų ir šios recenzijos autorė, tyrinėdami perkeldinimo procesą į Kenigsbergo/Kaliningrado sritį, iš pradžių neginčijo oficialios propagandos diegtos klischės, jog naujieji srities gyventojai į Rytų Prūsiją atvykę savanoriškai, jų persikėlimas būdavęs sklandus, sutikimas – su užmoju. Prof. J. Kostiašovas, suradęs buvusių slaptus dokumentus Voronežo srities archyve, paneigė šią nuostatą ir įrodė, kad realybėje visas procesas atrodęs kitaip. Gal nedidelę dalį persikeliančiųjų ir paskatindavo puikiai organizuota ideologinė-propagandinė akcija, žadėjusi Rytų Prūsijoje puikią derlingą žemę, mūrinius gyvenamuosius namus (buvo teigiama, kad ten „net tvartai mūriniai“, o ši žinia darė įspūdį), visokios piniginės išmokos ir įvairios lengvatos. Tačiau tarp žmonių sklandę gandai apie greit prasidėsiantį karą, ateisiančius vokiečius ir viską atsiimsiančius ir pan. veikė kaip neformali, bet efektyvi kontrpropaganda, kuri atšaldė ne vieną persikėlėlį. Beveik kiekviena Sovietų Sąjungos sritis pagal CK patvirtintą planą [planas buvo visagalis socialistinio gyvenimo variklis, jo reikėjo laikytis, dėl jo sovietinėje visuomenėje nebuvo diskutuojama] privalėjo užverbuoti ir išsiųsti į Kaliningrado sritį konkretų skaičių naujakurių. Voronežo sritis vien 1946 m. privalėjo perkeldinti 900 šeimų. Dėl tokio valdžios spaudimo persikėlėlių verbuotojai turėjo griebtis kraštutinių priemonių: patiems numatyti kandidatūras, grasinti didelėmis pinigėmis bandomis ir kitaip. Taigi „savanoriškas“ išvykimas tapdavo *savanoriškai priverstiniu* (добровольно-принудительным). Todėl buvo ieškoma įvairių būdų, kaip įvykdyti planus. Ir, kaip rodo prof. J. Kostiašovo rasti dokumentai, gimdavo net ypač išradingų pasiūlymų: viename rajone buvo nuspręsta vienu ypu iškeldinti visą kolūkį – 30 ūkių. Apie tai, kad šis kolūkis buvo laikomas beviltiškai atsilikusiu, žinoma, buvo nutylima.

Voronežo archyvuose rasta informacija atskleidžia ir kai kuriuos paties perkeldinimo proceso niuansus. Čia verta trumpai pacituoti (p. 96):

„1950 m. vasario pradžioje iš Voronežo į Kaliningradą išvyko ešelonas Nr. 109. Jį sudarė 31 vagonas žmonėms gabenti, 9 – daiktams ir rakandams, 28 – galvijams ir paukščiams; be to, sąstate buvo trys spec. vagonai – vaikams, tarnybinis ir izoliatorius. Ešelonas vyko ne pagal grafiką, kelionė truko apie tris savaites, nes daug kur buvo laukiama laisvo kelio; daugelyje kelionės stočių perkeldinamieji negaudavo ne tik maisto, bet ir karšto vandens, kai kuriose stotyse neduodavo anglių. Vasario 28 d. atvykus į Nesterovo stotį, perskaičiavus žmones ir kitą gyvą inventorių, buvo pasigesta 12 asmenų, 10 karvių, 13 telyčių, bet už tai atsirado daugiau avių ir ožkų – net 15.“

Tokia buvo naujų Kaliningrado srities gyventojų perkeldinimo kasdienybė, ir ji nebuvo rožinė, kaip ilgą laiką buvo stengtasi pavaizduoti.

Vienas reikšmingiausių knygos dalies skyrių analizuoja įdomų ir iki galo neištyrinėtą reiškinį, kuris rusų kalba įvardijamas kaip *обратничество* [*obratničestvo*], o lietuvių kalba neturi tikslaus atitikmens. Ši sąvoka slepia tokius masinės migracijos niuansus:

- kaip pavyksta įsitvirtinti persikėlėliams naujoje gyvenamojoje aplinkoje;
- koks sudėtingas naujos teritorijos įsisavinimo kelias;
- kokie yra sovietinės valstybės migracinės politikos kriterijai ir kaip jie gali būti įvertinti naujakurių įkurdinimo kontekste.

Daugelis Kenigsbergo/Kaliningrado srities pokarinio apgyvendinimo tyrinėtojų dažniausiai apsiribodavo statistikos dinamikos siužetais, taigi už jų tyrimų akiračio išnykdavo pačių žmonių jausena, emocinė bei psichologinė elgsena ir kiti dalykai, kurie vėliau sulauks dėmesio kaip naujo tapatumo (identiteto) ieškojimo diskursas. Taigi būtent *obratničestvo* tolesnis ir gilesnis tyrinėjimas ateityje galėtų duoti labai įdomių rezultatų.

Autorius pateikia ir išsamią statistinę persikėlėlių analizę, jų adaptacijos naujoje aplinkoje formas ir būdus; ši knygos dalis baigiama labai konspektyviu buvusių civilių Rytų Prūsijos gyventojų – vokiečių būklės apibūdinimu ir jų deportacija į Vokietiją 1947–1949 metais.

Trečioji knygos *Slaptoji Kaliningrado srities istorija* dalis, temiška įvardyta kaip *Valdžia ir visuomenė*, struktūriškai sudaryta iš gana kontrastuojančių skyrių. Vieni skirti karinės ir civilinės administracijos tarpusavio santykiams nušviesti, arba, teisingiau pasakius, – kaip sunkiai kariškiai buvo verčiami riboti savo kompetencijos ir įtakos sferą civiliniame-ekonominiame ir politiniame srities gyvenime. Kita dalis skiriama ekonomikos ir infrastruktūros plėtrai Kaliningrado srityje bei Maskvos centrinių partinių ir valdžios organų pozicijoms srities vystymo atžvilgiu. Kai kurie šios dalies aspektai jau yra aprašyti ir išanalizuoti aukščiau paminėtoje studijoje *Prūsiškosios dvasios išvayrimas*, todėl čia daugiau tos problematikos nebeakcentuosime. Šioje knygos *Slaptoji Kaliningrado srities istorija* dalyje autorius labai argumentuotai ir įtaigiai parodo, kaip susiformuoja politinis-ūkinis stalininės-sovietinės sistemos elitas, kurio sprendimai buvo nediskutuotini ir aklaiai vykdomi.

Ideologijos ir propagandos funkcionavimo paskutiniu stalinizmo laikotarpiu būdai ir poveikio reguliavimo kontrolės mechanizmas analizuojami ketvirtojoje knygos dalyje. Šiandieniniam žmogui, ko gero, būtų sunku suprasti, kad dešimtys tūkstančių žmonių buvo varu pervaryta per vadinamuosius politinio švietimo būrelius ir įvairias mokyklas. Ypač isteriškos ir triukšmingos būdavo vadinamųjų „liaudies priešų“ pasmerkimo kampanijos. Kaip pavyzdys knygoje pateikta informacija, jog 1953 m. sausio 13 dienos TASS išplatintą žinią apie „gydytojus-žudikus“ (tai buvo antisemitinė kampanija), kuriuos privalėjo pasmerkti sovietiniai piliečiai, Kaliningrado srityje svarstė/smerkė 9096 susirinkimuose dalyvavę 90 355 asmenys, iš jų 4518 pasakė atitinkamas kalbas. Visa kampanija visur vyko pagal vieną scenarijų: iš pradžių kalbėtojai reikalaudavo gydytojams „žudikams“ mirties bausmės, paskui oratoriai lenktyniaudavo, stengdamiesi išrasti kuo veiksmingesnį bausmės būdą. Pasitaikydavo ir „kūrybingų“ siūlymų, kaip antai: „Su tokiais piktadariais nėra ko ceremonytis. Pakarkime, o nuotraukas nusiųskime į JAV“. Paprastai tokie susirinkimai baigdavosi papildomais kolektyvo įsipareigojimais ir priesakais geriau dirbti. Štai vienos vaistinės darbuotojai ta proga net įsipareigojo „pagerinti vaistų paruošimo kokybę“. Rezoliucijų ir protokolų buvo surašyti keli tomai (p. 268). Apie tokius susirinkimus daug rašydavo laikraščiuose. Šiandieną jau žinome, kad ši byla gydytojams buvo sufabrikuota ir visi „kaltieji“ reabilituoti. Šiuo ir kitais pavyzdžiais knygos autorius aiškiai parodo būdus, kaip buvo stiprinamas ir apsaugomas politinis režimas, kaip būdavo pasiekama piliečių lojalumo partijai ir valstybei.

Kitas svarbus aspektas, atskleidžiantis Kenigsbergo srities identiteto netekimą, yra Ketvirtojo skyriaus dalis, skirta 1946–1950 metais įvykdytam vietovardžių pakeitimui. Užėmus Rytų Prūsiją, reikėjo kuo greičiausiai atsikratyti nekenčiamų fašistinių vadeivų vardų, virtusių toponimais. Todėl 1945 m. lapkričio mėn., Ypatingosios karinės apygardos kariuomenės vado K. Galickio nurodymu, tokie pavadinimai buvo skubiai keičiami. Taip *Adolfo Hitlerio* aikštė (*Platz*) gavo *Pergalės* pava-

dinimą (*Pobeda*). Kai visa sritis buvo pavadinta M. Kalinino vardu, prasidėjo kartais planingas, kartais stichiškas vardų ir pavadinimų keitimo procesas. Šį klausimą nagrinėti labai mėgsta ir rusų, ir lietuvių mokslininkai, prof. J. Kostiašovo analizė pakartoja daugelį žinomų faktų ir teiginių. Pats įdomiausias, manyčiau, šios dalies skyrius yra apie cenzūrą. Būdus, kaip buvo niveliuojamas sovietinių žmonių skonis ir vertybių sistemos, reikėtų analizuoti atskirai.

Ypač vertingas, manytume, yra *Vėlyvojo stalinizmo epochos leksikono žodynelis* (p. 294–300). Kiekvienas laikotarpis paprastai sukuria tik jam būdingą leksinį foną, kuris išnyksta (arba pakinta), kai tik išnyksta tokio fono reikalaujantys reiškiniai. Neabejotina, kad vėlesniųjų laikų tyrinėtojai, net ir gerai mokantys rusų kalbą, susidurs su savotiška nugludinta stalinistine terminologija, kurios negali suprasti nei remdamasis lingvistine nuojauta, nei sveiku protu. Su tokia kartais visai neaiškia semantika susiduria ir panašių tekstų vertėjai į kitas kalbas. Šia prasme recenzuojamos knygos autorius padarė didelę paslaugą būsimiems Kaliningrado pokarinės istorijos tyrinėtojams arba tekstų vertėjams.

Knygoje rasime ir *Asmenvardžių* bei *Vietovardžių* rodykles. Taip pat pateikiamas autoriaus J. V. Kostiašovo mokslinių Kaliningrado regiono istorijos tyrinėjimų sąrašas bei rinktinė teminė mokslinė bibliografija.

Perskaite šią knygą, negalime nesutikti su pagrindine autoriaus išvada – pirmajame pokari-niame dešimtmetyje reikia ieškoti nūdienos ekonominių, politinių ir socialinių problemų Kali-ningrado srityje ištakų. Paprastai dabartis atsiskleidžia per praeities pažinimą. Šį uždavinį prof. J. V. Kostiašovas išsprendė puikiai.